

ПРАВОПИСНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ СПОМЕНИЧКЕ ГРАЂЕ ИЗ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ

Сажетак: У раду су на материјалу споменичке грађе из средњовјековне Босне и Херцеговине показана преплитања правописних тенденција (босанско-хумског, рашког и ресавског), као и неадекватности појединих термина.

Кључне ријечи: правопис, босанско-хумски, рашки, ресавски, средњовјековна Босна

1. *Општије напомене*

Истраживање средњовјековне споменичке грађе у Босни започето је прије више вијекова, али су на неки начин коначни резултати прилично скромни, можда и због тога, како пише Д. Драгојловић, „да је средњовековна књижевност босанског подручја више привлачила историчаре него историчаре књижевности, који су је непотребно ниподаштавали или безразложно прецењивали“ (Драгојловић, 1997: 7). До сада је сачуван или нотирани² оскудан број босанских споменика – свега двадесетак кодекса и њихових одломака. Босански кодекси имају посебан статус по неким формалним карактеристикама (ортографија, формат (тзв. мале осмине – 20x25 cm) и слично). Од свог настанка, Босна је одувijek била раскрсница интереса, утицаја, језичког, културолошког и историјског преплитања. Таква ситуација одразила се и у њеној писмености, књижевности и умјетности (Диздар, 1990: 11). У раздобљу од 10. до 11. вијека у Босни су стизали глагољашки и ћирилски текстови из сусједне глагољашке Далмације и из српских и македонских земаља, тј. у Босни су биле заступљене обје словенске азбуке. Споменици из 14. вијека, као што су јеванђеља *Мостарско*, *Николско*, *Баталово* и слично, писани су ћирилицом, али су већином преписивани из глагољских оригинала. Исто се уочава и у рукописима 15. вијека, као што су: *Хвалово јеванђеље* (писао га је хришћанин Хвал за херцега Хрвоја Вукчића), *Чајничко јеванђеље* (одломак) – у коме

¹ bvuletic@paleol.net

² Израз *нотирано* односи се на рукописе који су мање или више проучени, али су временом изгубљени. Такав је случај са *Срећковићевим јеванђељем* и *Белићевим листићима* (в.: Куна, 1985: 9).

је неколико редова написано глагољicom и *Рукопис хришћанина Радосава* из времена краља Томаша. Не зна се да ли је у средњовјековној босанској држави било оригиналних књижевних радова, какви су нпр. старе српске биографије, љетописи, родослови, похвале и слично. Посебно мјесто заузима питање редакцијске одређености тих споменика. Кад су у питању споменици српског језика са подручја средњовјековне БиХ кроз радове уочене су три тенденције:

а) Прва тенденција је да се редакцијска посебност наслеђа са подручја БиХ у цјелини сврста у хрватску редакцију и то на основу географског положаја Босне у једном њеном историјском тренутку. Међутим, ова теза пада у воду кад се погледају босански рукописни кодекси. Уочава се да их „одваја од хрватских глагољско писмо, чакавщина и у целости неподударан репертоар библијских и осталих књига, а повезује делимично заједничко ћирилометодско књижевно наслеђе и заједничка али дисхармонична инфилтрација живог народног говора у текстове библијских књига“ (Драгојловић, 1997: 36). Познато је да су средњовјековни споменици из Босне у том периоду припадали српској редакцији с којом их повезује штокавски дијалекат и иста литургијска и кодиколошка форма библијских књига.³

б) Херта Куна издваја рукописе са подручја БиХ у посебну, тзв. босанску редакцију старословенског језика. Наиме, Х. Куна пишући о редакцијама старословенског језика, закључује да поред српске и хрватске редакције (на бившем српскохрватском језичком подручју), које по њеном мишљењу треба звати источна и западна, постоји и трећа – централна босанска редакција, „која по свом географском положају, а донекле и због њега, стоји између ових редакција, задржавајући и развијајући неке своје специфичности, истина недовољно истражене“ (Куна, 1965: 189). Међутим, нико не пориче да средњовјековни рукописи са подручја БиХ имају неке специфичне црте, али то није довољно за означавање нове редакције старословенског језика. Односно, да је термин „босанска редакција“ ипак неспретно истакнут. Тако се професорка, ипак, у каснијим радовима прилично исправља и каже да језик босанске средњовјековне књижевности од 12. до 15. вијека „остаје у кругу црквенославенских редакција са неким специфичностима по којима се може издвојити, истина, у посебну групу црквенославенских споменика, али без неке изразитије дивергенције у односу према текстовима источног или западног ареала црквенославенских редакција, на српскохрватском терену“ (Куна, 1971: 33–34).

в) Због заједничког језика и писма најстаријих сачуваних споменика, чија је матрица, управо рефлектована у српској књижевности, босанско рукописно

³ О примарности глагољског писма у Босни доста су писали Ћ. Трухелка (Трухелка, 1889), В. Јагић (Јагић, 1893: 56–85), Х. Крешевљаковић (Kreševljaković, 1912), Ј. Врана (Vrana, 1975), Ј. Хам (Hamm, 1960) и слично и на тај начин су покушали да искажу своју тезу која се заснива на томе да су везе Босне с глагољским Западом биле и старије и јаче од веза која су та подручја везивала с Истоком (Hamm, 1960: 66).

и штампано насљеђе показује елементе српске редакције. Дакле, може се говорити само о српској редакцији унутар средњовјековних ћирилских босанских (и херцеговачких) споменика. Истина, рукописи босанске провенијенције показују одређену конзервативност и архаичност: нпр. архаични облици слова *а, ч, т* *омега*, двоструко значење *ћерва*, одсуство *акцената* и *надредних знакова*, који служе само као украси, *јат* се чита као *ја* на почетку ријечи, слога и иза палатала, одсутна су прејетована слова, изузев које се неправилно употребљава. Ипак, разлике између ћирилских рукописа из српских земаља и рукописа насталих у БиХ су минималне. Због тога Драгојловић закључује: „Језик и ортографско шаренило рукописних кодекса босанске провенијенције, идентично структурираних са рукописним кодексима источне цркве, не дозвољава њихову поделу према функционалној намени, ни груписање у посебну редакцију, већ само у посебну књижевну целину која је поникла и касније се развијала у оквиру средњовековне босанске државе“ (Драгојловић, 1997: 38).

2. Правописне школе

Први сачувани ћирилски споменици писани српском редакцијом у Босни су из 12. вијека. Простори српског језика у средњовјековној Босни наслиједили су и глагољску и ћирилску правописну традицију. Термин „босанско-хумски“ „зетско-хумски“ у нашу науку увео је Александар Белић за означавње тенденције којима се одликују најстарији сачувани српски ћирилски споменици (в.: Чигоја, 1994: 85). Међутим, на неодређеност, па и неадекватност овог термина указивали су у новије вријеме многи научници, посебно Јелица Стојановић у књизи *Путевима српског језика и ћирилице* (Никшић, 2011). А. Белић, као и његов претходник Стојан Новаковић, сматрао је на основу избора *танког јера* за обиљежавање изједначеног *полугласника* да је Зета извориште првог српског књижевног језика, гдје је полугласник био предњи, тј. реда *е*. Из Зете се даље, по Белићу, редакција ширила на Хум и Рашку. Међутим, новија истраживања (Ивић, Јерковић, Грицкат, Вукомановић, Стојановић и слично) показала су да употреба само *танког јера* не иде у прилог неком одређеном подручју, и у том смислу Ј. Стојановић закључује: „Значи, овај Белићев аргумент, као основни – да је употреба *танког јера* показатељ изговора у правцу предњег реда и, везано за то, да је Зета извориште оног што он назива зетско-хумским правописом – није поуздан, у ствари, не иде било ком подручју у прилог нити је показатељ изговора“ (Стојановић, 2011: 15). Славко Вукомановић сматра, такође, да писање *јерова* не може бити никакав сигуран доказ у одређивању хронологије и мјеста настанка старих словенских споменика (Вукомановић, 2006: 165). Такође, у вријеме настанка најраније наше писмености српски полугласник био је вокал предњег реда. Ту претпоставку је још крајем педесетих година изнио Павле Ивић у раду *Основные пути разви-*

тия сербскохорватског вокализма, који је објављен 1958. године у руском часопису *Вопросы, языкознания*. Белић⁴ говори о три типа: зетско-хумски/босански правопис, старији рашки и млађи рашки; међутим, кад се погледа материјал, а на то указује и Ј. Стојановић, оно што Белић дијели на зетско-хумски (*Мирослављево јеванђеље*) и старији рашки правопис (*Повеља бана Кулина*), у ствари, припада једној подударној групи и одликује их архаичнији правописни слој, односно доминација глагољског правописног наслеђа. Вера Јерковић узима термин *норма глагољице*, као адекватнији термин. Једна од карактеристика босанско-хумског правописа јесте одсуство лигатура и (*Мирослављево јеванђеље* нпр. – (12а), (124а), (30а), (14б), (30а); (Натпис требињског жупана Грда (1173-1187); (Натпис Кулина бана код Високог (1185); (Ктиторско-надгробни натпис судије Грдеше код Зенице (1180–1204); (Повеља бана Кулина (1189) и слично. Разлика према Белићу старије рашке ортографске норме (нпр. *Повеља Кулина бана*) од зетско-хумске јесте употреба *к* и *г* умјесто *ђерва* у гласовној вриједности *ћ* и *ѣ* (Белић, 1999: 364). Међутим, употреба *ђерва* није досљедно спроведена у свим споменицима. У *Повељи бана Кулина* стоји *грађамь*, али има и примјера са *к* и *г* у значењу *ћ* и *ѣ*:

Ортографски систем споменика са подручја средњовјековне БиХ у суштини показује велику заступљеност архаичније (глагољске) правописне традиције, која се ослања на тзв. Охридску школу, тј. на чување ћирилотеодијевске традиције у погледу ортографије. Дакле, систем показује архаичност и конзервативност. То се уочава и нпр. у повељама Твртка I Котроманића, такође у особинама које смо споменули: одсуство лигатура и (*Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу* (1354), *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу* (1366); *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу* (1380)); писање *ђерва*: (у све три повеље), презимена су увијек са *ђервом* у датим повељама (и слично.

Кад се погледа ортографска норма датих споменика, како црквене тако и дипломатичке и епиграфске грађе, увиђа се да се унутар једне правописне

⁴ Белић је за српске споменике са архаичнијом (глагољском) правописном традицијом, да би је разликовао од новијег (прогресивнијег) рашког правописа, увео термин: ЗЕТСКО-ХУМСКИ, без јаснијег прецизирања шта тај термин представља; посебно с обзиром на реално стање на различитим српским језичким територијама и у различитим споменицима. Тако нпр. Ј. Стојановић показује да зетско-хумски правопис или зетско-босанска правописна школа нема упоришта у Зети. Наиме, проблем је у томе што нпр. има и рашких споменика тако писаних, што се посебно види у најранијем периоду (Ивић, Јерковић, 1981).

школе, у овом случају босанске-хумске, преплићу елементи и друге, рашке у датим споменицима; односно – постојање, с једне стране, архаичније (глагољске) и са друге стране – новије (прогресивније) ћирилске правописне тенденције. Тако на примјер дијак Владоје у *Повељи краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу* (1380) пише, истина, иза вокала *јат*: јат и слично и на почетку ријечи: јат . Међутим, групе *ља, ња, ље* Владоје не означава *јатом*, већ лигатуром: јат што је утицај рашке правописне школе. Са друге стране, дијак Дражеслав (писар *Повеље бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу* и *Повеље бана Твртка кнезу Вукицу Хрватинићу*) групе *ља, ња* означава босанско-хумским правописом: јат . Тако исто и у *Мирослављевом јеванђељу* поред примјера са *ђервом* (јат (47а), јат (316а), јат (6б), јат (335а) и слично) срећемо и јат (335а) (дакле јат наспрам могуће употребе *ђерва*).

Други тип правописа код Срба у средњовјековној Босни јесте рашки (млађа рашка ортографија по Белићу). По проф. Белићу то је искључиво ћирилска особина правописа.⁵ Овим правописом нпр. написан је дио који је писао Глигорије дијак у *Мирослављевом јеванђељу*. Тако, рецимо, код Глигорија дијака лигатура јат употребљава се правилно у свим позицијама, а то значи на почетку ријечи, иза вокала и послвије сугласника. Другим ријечима Глигорије дијак није ни на једном мјесту употријебио *јат* у овој гласовној вриједности: јат (358б), јат (358б), јат (360а) и слично. Са друге стране, споменути писар *е* употребљава у гласовној вриједности и *е* и *је*, ријетко лигатуру јат , а иза палаталних сугласника само *е*: јат (359а), јат (359а), јат (360а) и слично. Лигатура јат се код Глигорија дијака употребљава иза вокала и иза сугласника: јат (395б), јат (359а), јат (359а) и слично. У примјерима типа јат (358б), као и јат (360а) у питању је писање лигатуре иза палаталних сугласника што иде за старијим рукописима (наравно, лигатура се овдје чита као обичан вокал).

Средњовјековно босанско рукописно наслеђе (црквени и епиграфски споменици, дипломатичка грађа (повеље, уговори, писма, поруке, признанице, тестаменти)) показало је одлике старијег глагољског правописа, али и упливе рашке правописне школе. Тако нпр. у *Никољском четворојеванђељу*⁶ добро се чувају многи архаични облици поријеклом из старије глагољске ма-

⁵ Битније црте овог правописа су: уводи се системска употреба лигатура, одстрањује се системско разликовање слова јат и јат , задржава се стари начин обиљежавања гласова ђ и ђ , тј. рјешења су узета из ћирилских старословенских споменика: ђ се обиљежава са јат или јат , ђ са јат или јат , од надредних знакова употребљава се само титла, све је рјеђа употреба грчких слова из старословенске писмености: јат , јат , јат и јат .

⁶ Сада је у Даблину. Писано је на пергаменту уставним типом ћирилице крајем 14. вијека. Сачувано је 147 листова овог рукописа. Четворојеванђеље је подијељено и на Амонијеве главе, а дјелимично и на литургијска зачала.

тице (пише се *јат* за лигатуру *ја*, нема надредних знакова нити записа осим на симболима јеванђелиста и слично; али под утицајем рашких скрипторија писар употребљава слова , , и , као и нека друга слова.

Трећи тип правописа јесте ресавски.⁷ Нова епоха настаје послје нестатка Немањића. Она се одликује новим типом правописа који се у науци назива *Ресавски правопис (Ресавска правописна школа)*.⁸ Ресавска правописна школа (ресавски правопис) везује се за деспота Стефана Лазаревића. Данас се о ресавском правопису говори из угла писања одређених појава у српскословенским текстовима. „Најзначајније промене у ресавском правопису тичу се постепеног мешања са елементима рашког правописа чиме је ресавски посрбљен и као такав дочекао је смирај српскословенске епохе“ (Милановић, 2004: 47).

Кад су у питању штампани ћирилски црквени споменици, такође се уочава појава преплитања правописних црта. Тако нпр. за књиге Горажданске штампарије (*Служабник, Пслатир, Молитвеник*)⁹ гледајући доминантне црте можемо слободно рећи да су написане ресавским правописом са упливима претходне рашке традиције.

⁷ Најважније црте ресавског правописа су: групе *ља, ња ље, ње* пишу се недоследно, писање *десетерачког и*, из бугарског правописа враћа се у неким позицијама у ријечи и употреба *дебелог јера* (поред танког), пази се на употребу слова , , и (посебно у грецизмима), почиње се употребљавати запета преузета из грчког правописа, употребљавају се многобројни спирити и акценти преузети из грчког правописа, враћа се у употребу разликовање слова и (према бугарском правопису) и слично.

⁸ Ову правописну школу треба посматрати и ставити у шири историјски и културни контекст. Крајем 14. вијека у Бугарској је извршена правописна реформа. Та реформа је везана за Трновску школу. Сличан правопис се крајем 14. вијека јавља и у Србији. Дуго се вјеровало да је творац овог новог правописа био Константин Филозоф. Међутим, он никада није био у Ресави и када се погледа његов правопис може се закључити да то није ни бугарски, ни ресавски, него је његов правопис начињен по угледу на првобитни правопис који су стварали Ћирило и Методије.

⁹ Књиге су штампане 1519, 1521. и 1523. године. У питању је друга српска штампарија, а прва српска на подручју БиХ. Штампарија је радила у цркви Светог Великомученика Георгија, задужбини Херцега Стјепана, 3 километра далеко од Горажда. Њен оснивач је Божидар Горажданин, а штампари Теодор и Ђурађ Љубавић.

Биљежење група *ja*¹⁰, *je*¹¹, *ju*¹², *ља*, *ња*, *ље*, *ње*, *љу*¹³ на материјалу књига Горажданске штампарије и преплитање правописних школа:

а) Гласовне вриједности *ja* и *je*

а+ја: Преовлађују примјери без лигатуре, што је ресавска црта, нпр.:

(Сл.¹⁴ 6), (Сл. 17'), (Сл. 52), (Сл. 46'),
 (Сл. 68), (Сл. 81), (Сл. 87'), (Сл. 89'),
 (Сл. 93), (Пс. 3), (Пс. 5'), (Пс.
 10'), (Пс. 33), (Пс. 40), (Пс. 54'), (Пс.
 67'), (Пс. 95'), (Пс. 128'), (Пс. 191),
 (Пс. 201), (Пс. 201), (Пс. 220'), (Пс. 267'),
 (Пс. 286'), (Мо. 5), (Мо. 14'), (Мо. 18),
 (Мо. 49), (Мо. 87), (Мо. 91),
 (Мо. 164'), (Мо. 182), (Мо. 230'), (Мо. 266) и слично.

Случајеви са лигатуром су знатно рјеђи:

и говоре о упливима претходне рашке традиције.

и+ја: Доминира обиљежавање ове групе са – ресавска црта, нпр.:

(Сл. 3'), (Сл. 7'), (Сл. 9),

10 Обиљежавање гласовне вриједности *ja* (*'a*) имало је различита граfiјска рјешења почевши још од старословенског, па преко српскословенског језика. Таква различита рјешења одлика су и различитих правописних школа. У старословенском језику ова гласовна вриједност обиљежавала се са и са лигатуром , с тим да је „јат“ одлика глагољског правописа, а лигатура – ћирилског. „Све ове могућности наслијеђене су у српској редакцији у свим ортографским школама и центрима писмености само што у једним преовладава један начин обиљежавања, у другим други. Осим варијације у простору, карактеристичне су и варијације у времену које карактерише различита досљедност у примјењивању једне од тенденција“ (Стојановић, 2002: 29).

Опште је познато да обје старословенске азбуке (глагољица и ћирилица) нису имале посебно слово за биљежење гласа *j*. Старословенска писменост пружала је три рјешења за писање групе *ja*: са *јатом* (нормализовани правопис), са лигатуром или ненормализована употреба обеју граfiја у истом рукопису. У српскословенском језику „са гледишта функционалности правописа употреба у вредности *ja* заостаје за писањем лигатуре. Правих тешкоћа ипак није било много будући да се вокал *ѣ* на почетку речи ретко јављао, док га иза вокала уопште није било“ (Ивић, Јерковић, 1981: 31).

11 Потврђено је да у најстаријим ћирилским споменицима влада ненормализован правопис, а то значи да се употребљава и и . Правописна реформа рашке школе у XIII вијеку покушава да нормализује писање слога *je* у корист лигатуре. По ресавском правопису ова се група пише са малим или широким Е, над којим се налазио спирит (и у иницијалном положају и иза вокала). Спирит може да изостане. У рашком правопису увијек стоји лигатура за ову групу.

12 Ова група означава се лигатуром и иза вокала и иза сугласника.

13 Старословенске азбуке – глагољица и ћирилица – нису имале посебна слова за гласове *љ* и *њ*. Граfiјска рјешења за означавање ових група различита су у глагољском и ћирилском правопису. Наиме, по ћирилском правопису ове групе означавају се са лигатурама и словом *a*, а по глагољском – без лигатура (*ља*, *ња*, *ље*, *ње*: , , , ; а *љу* и *њу* са иза слова *л* и *н*). У глагољском правопису није постојала граfiјска разлика између *ља* и *ња* и и , као ни између *ље* и *ње* (и) и *ле* и *не* (и). Истина, ћирилица је лигатурама ријешила овај проблем. Међутим, правопис у ћирилским књигама није досљедан, јер правописна норма није била довољно чврста. Постојао је и трећи начин обиљежавања група *ља* и *ња* са и .

14 Сл. је скраћеница за *Служабник*, Пс. – *Псалтир* и Мо. – *Молитвеник*.

(Сл. 22'), (Сл. 23), (Сл. 43'), (Сл. 61),
 (Сл. 20), (Пс. 3'), (Пс. 34'), (Пс.
 62'), (Пс. 66'), (Пс. 141'), (Пс. 144),
 (Пс. 206'), (Пс. 215'), (Пс. 297),
 (Мо. 10), (Мо. 25'), (Мо. 42'), (Мо. 56'),
 (Мо. 128'), (Мо. 167'), (Мо. 190'),
 (Мо. 259), (Мо. 263), (Мо. 292') и слично; али
 има и примјера са , , : / / (Сл. 18'), (Мо. 26),
 (Мо. 26') и (Пс. 44'), који су, истина, знатно
 рјеђи.

о+ја: Ова група се пише по рашком правопису у *Служабнику* ((6), (6', 15), (31'), (42), (61')) и *Молишвенику* ((11), (34), (57), (80'), (98'), (116), (173')) и слично; премда стоји и (24), док у *Псалтиру* претеже ресавска пракса над рашком: (чудеса) (16), (35'), (47'), (49'), (50'), (66), (78), (86'), (86'), (98), (137), (142), (179'), али и: (7'), (47'), (126).

е+ја: Ова група пише се недосљедно: са јатом или Е + А или лигатура: (Сл. 6'), (Сл. 17), (Сл. 31), (Пс. 46'), (Пс. 48'), (Пс. 191'), (Пс. 306'), (Пс. 321), (Мо. 15'), (Мо. 104') и слично.

јат+ја: Ова група се пише недосљедно са А и са лигатуром (,).

На почетку ријечи секвенца -ја пише се лигатурама ((Сл. 2'), (Сл. 16'), (Сл. 49), (Пс. 28), (Пс. 89), (Пс. 97), (Мо. 46), (Мо. 105'), (Мо. 123), (Мо. 291) и слично. У позицији иза вокала секвенца -ја углавном се пише по узусима ресавске школе.

У позицијама иза вокала секвенца -је пише се на рашки начин за -аје, -еје, -ује; док се спој -ије више обиљежава на ресавски начин (-), премда има и неколико примјера са рашким - , .

а+је: Ова група пише се са и без лигатуре *Сл.* – са лигатуром: (3), (7), (7), (17), (17'), (19), (28), (28), (28), (96'); без лигатуре: (3), (26), (74); *Пс.* – са лигатуром: (10), (25), (25'), (35), (37'), (39'), (61), (64'), (81), (92'), (135), (167), (184'), (223); без лигатуре: (2), (2'), (3'), (4'), (5), (7'), (7'), (12), (13'),

(277'), (112), (258), (266'), (13),
 (333); *Мо.* – са лигатуром: (2'), (47'),
 (14), (20), (29'), (47'),
 (73'), (130'), (193'), (286'),
 (287); без лигатуре: (2'), (2'),
 (11), (23'), (48'), (147') и
 слично. Примјера са лигатуром је више, док примјера без лигатуре има више у
Псалтиру него у друге двије књиге. Писање ове групе са лигатуром одлика је
 рашке школе.

е+је: Ова група се недоследно пише. У *Служабнику* са лигатуром, у
Псалтиру са и без лигатуре, у *Молићвенику* претеже лигатура: (Сл. 16),
 (Сл. 40'), (Пс. 3'), (Пс. 4),
 (Пс. 12'), (Пс. 13), (Пс. 14), (Пс. 34), (Пс. 75),
 (Пс. 139'), (Мо. 1'), (Мо. 26'), (Мо. 40),
 (Мо 253).

и+је: По правилу ова група биљежи се са – што је типична особина
 ресавске правописне школе ( ), али има примјера и са рашким - иза
 ресавског ( ), и са комбинацијом рашко-ресавском ( ).

о+је: Ова група пише се недоследно, ипак је више примјера са лигатуром
 у све три књиге (,).

и+је: Ова група пише се са и без лигатуре: *Сл.* – (2),
 (2), (5), (17'), (18), (19'),
 (31'), (32), (32), (51),
 (51'), (61), (102'); са *јеру* –
 (12', 25), (17), (19'), (31), (72');
Пс. – (3'), (3'), (3'), (5),
 (5), (5'), (6'), (10),
 (31'), (44), (53), (130'),
 (196), (205), (222'), (240'), (291'),
 (294'), (344); са *јеру* – (28'),
 (138); *Мо.* – (8), (12), (13), (15),
 (15'), (19), (19'), (41'),
 (78), (92), (93'), (151), (162),
 (186), (215'), (217'), (286'); са *јеру* –
 (8), (11'), (20'),),
 (79'), (199').

У овој групи претеже ресавска традиција (,). Ипак,
 у неким случајевима налази се рашко - иза ресавског (,
 ,). У свега неколико примјера јавља се рашко-ресавска
 комбинација (спој -), и то углавном у сложеницама (,
 ), или рашка норма (-): — , — ,). Иза
 чешће је писана лигатура (, , ,
 ), али има примјера и са - (,).

o+је: Ова група пише се и са лигатуром и без ње, ипак у већем броју случајева је са лигатуром:

Сл. – (2'), (5'), (5'), (7'),
 (9'), (11), (73), (76'), (96'), (98);
 Пс. – без лигатуре: (2'), (4'), (4'),
 (5'), (6'), (9'), (14), (14), (15),
 (16), (20'), (246'), (252'),
 (273), (296'), са лигатуром: (2'), (10), (13'),
 (20), (26), (41'), (46'), (64),
 (77), (97), (121'), (150'); Мо. – без
 лигатуре: (4), (5), (8'), (25), (31'),
 (31'), са лигатуром: (11), (12'), (17), (40'),
 (41), (41), (123'), (199), (237'),
 (278'), (290).

y+је: Примјера за ову групу је изузетно мало. Наиме, вокал У углавном стоји испред сугласника или на крају ријечи. Примјера са лигатуром је више:

(Сл. 15'), (Сл. 17'), (Пс. 40),
 (Пс. 42'), (Пс. 98'), (Пс. 195), (Мо. 4'),
 (Мо. 62'), (Мо. 265'); али је (Пс. 13'),
 (Мо. 33), (Мо. 70), (193').

+је: У овој групи претеже писање јат + лигатура: (Сл. 31),
 (Пс. 190'), (Пс. 308'), (Пс. 314'), (Мо. 67),
 (Мо. 167), (Мо. 202). Ријетки су примјери без лигатуре, и
 то углавном у *Псалмиру*: (7'), (190), (206').

б) Група ЈУ се биљежи лигатуром у свим положајима: (Сл. 2),
 (Сл. 6), (85'), (Пс. 29), (Пс. 145'),
 (156'), (193), (197'),
 (256), (Мо. 15'), (Мо. 69), (Мо. 122'), (136'),
 (139), (146'), (259').

в) Група ЈО се јавља само у лексемама несловенског поријекла ( ).

г) Групе *ља*, *ња*, *ље*, *ње* углавном се пишу са лигатурама (,
 ,). Само у неколико примјера ове секвенце се
 пишу без лигатуре (,) (Самарџић 2012): Сл. –
 (7), (28), (28), (5'),
 (15'), (72); Пс. – (8'),
 (18'), (48'), (182), (194), (258'),
 (161), (280'), (8), (23),
 (55'), (74), (76), (134'),
 (154), (167'), (311'), (2),
 (4), (34'), (139'), (273'); Мо.
 – (2'), (7), (20'),
 (97), (13'), (15'), (18),
 (23'), (10'), (55), (76).

Групе *ља*, *ња* означавају се претежно по уређеном рашком правопису и по ресавском. Писање са *ла* за *ља* регистровано је у неколико примјера (, ,). Писање *на* за *ња* врло је ријетко (,). И групе *ње*, *ље* се, углавном, биљеже са лигатуром. Примјера без лигатуре, тј. потврда по старијем рашком правопису је знатно мање (,).

д) Особина везана за рашку правописну традицију јесте и писање удвојених слова¹⁵, посебно су изражени примјери редупликације вокала А и сугласника Н: *Сл.*: (3'), (3'), (17'), (29), (29), (46'), (68), (93); *Пс.*: (3), (5'), (5'), (37'), (44'), (54'), (60), (90), (95'), (114), (327); *Мо.*: (5), (173), (205'), (234'), (241), (248), (266); *Сл.*: (19'), (49), (69), (74), (93); *Пс.*: (2), (2'), (5'), (28'), (95'), (145); *Мо.*: (3'), (126'), (137), (248).

ђ) Типична одлика ресавског правописа јесте да нема више само бројну већ и изговорну вриједност (*Сл.* 15, *Пс.* 6) али је (*Пс.* 9), (*Пс.* 127), (*Пс.* 183'), (*Пс.* 204)), као и писање *дебелог јера*, што се види у *Псалтиру* ((33), (34), (37), (48'), (191), (195), (209) и слично.

е) Књиге Горажданске штампарије показују особину блиску рашкој писмености у вези са писањем скраћеница и уопште кориштења надредних знакова у односу на босанске рукописе. Наиме, босански споменици су „лијени“ по питању употребе надредних знакова. Међутим, ове књиге показују богату колекцију примјера употребе надредних знакова. Питању надредних знакова, њиховој функцији и дистрибуцији, посвећује се недовољно мала пажња у научној литаратури. Прве радове о улози надредних знакова у историји српске акцентуације дали су Ђуро Даничић (Даничић, 1925: 237□320) и Стојан Новаковић (Новаковић, 1877: 1□152). У новије вријеме то су питање поново вратили на разматрање Олга Недељковић (Недељковић, 1967: 100□134), Митар Пешикан (Пешикан, 1977: 209□217) и други. Скраћивање по начину контракције: *Сл.* – (6), (8), (9), (14'), (16), (17'), (23'), (24), (25') (25'), (27), (33'), (44), (70'); *Пс.* – / / (2), (12), (12'), (13), (14),

¹⁵ Писање удвојених вокала и сугласника познато је у књигама Горажданске штампарије. Појава удвајања или редупликовања вокала одлика је уређеног рашког правописа. Међутим, ова појава није довољно историјски расвјетљена. Намеће нам се питање: *да ли је овдје ријеч о обичном маниру без неке битније улоге, или је ово удвајање имало неку одређену функцију. Ако јесте, каква је била?*

су писари добро познавали и адекватно примјењивали, што се очитује у бројним споменицима српскословенског језика“ (Стојановић, 2006: 160–161).

Велики проблем српскословенске ћирилице (а тако је било и у старословенском језику) јесте обиљежавање меких гласова: *j*, *љ*, *њ*, *ћ*, *ђ*. Познато је да је у старословенском језику важио *Закон отвореног слога* (ЗОС), те сугласник *j* никада није могао бити на крају слога и ријечи, већ само испред вокала. На тај начин се *j* јављало кроз сљедеће облике: /ja/ = или ; /je/ = или ; /ji/ = ; /j / = ; /jy/ = ; /je/ = ; /jɔ/ = . Управо су та различита графијска рјешења ових гласова и гласовних група, као и друге правописне категорије, условиле три типа правописних школа код Срба у средњем вијеку: босанско-хумски (зетско-хумски, зетско-босански, глагољски), рашки и ресавски.

Ортографско шаренило споменика босанске провенијенције идентично је са споменицима источне цркве. Термин „босанско“ само означава терен на коме су споменици настали и не смије се и не може доводити у везу са тзв. босанским језиком или босанском редакцијом старословенског језика, већ су у питању српски споменици из средњовјековне БиХ. Босна је, у суштини, „једина област у којој се у XII и XIII веку доследно употребљавао хумско-босански правопис без икаквих рашких примеса“ (Ивић, Јерковић, 1981: 216) (о конзервативности босанске графије и ортографије в.: Ђорђевић, 1971: 77). Наша испитивања показала су да средњовјековни српски споменици са подручја БиХ имају мање елемената рашке ортографије у том раном периоду, док се у каснијем периоду јавља знатније приближавање ћирилским правописним рјешењима, посебно у споменицима од 14. до 16. вијека како дипломатичке (и епиграфске), тако и црквене грађе – како смо и показали кроз примјере – од повеља Твртка I Котроманића (14. вијек) до књига Горажданске штампарије (16. вијек). Поредеши правописна рјешења српскословенских и народних средњовјековних споменика са подручја БиХ, у широком временском распону, запазили смо да је српски језички простор међу собом био јединствен, тј. примјена правописних образаца, било да се ради о босанско-хумском, рашком или ресавском правопису, и поред разних препрека и граница што формалних, што историјских и других, оставила је свој печат међу писарима и касније штампарима.

Литература

- Белић, А. (1999). *Историја српског језика*. Изабрана дела Александра Белића, седми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Vrana, J. (1975). *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*. Beograd.
- Вукомановић, С. (2006). *Српски језик и његов развој*. Београд: Завод за уџбенике.
- Даничић, Ђ. (1925). Прилог за историју акцентуације хрватске или српске. *Српски акценти*, Посебна издања СКА, LVII, Београд-Земун, 237–320.

- Диздар, М. (1990). *Стари босански текстови*. Сарајево: Свјетлост.
- Драгојловић, Д. (1997). *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*. Нови Сад: Светови.
- Ђорђевић, П. (1971). *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Ивић, П. и Јерковић, В. (1981). *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике.
- Јагић, В. (1893). *Grškovićev odlomak glagoljskog apostola. Starine*, XXVI, 56–85.
- Јерковић, В. (1983). Српска Александрида. Академијин рукопис (број 352). *Палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд.
- Јовић, Н. Д. (2011). *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш: Филозофски факултет.
- Креševljaković, Н. (1912). *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*. Сарајево.
- Куљбакин, С. М. (1925). *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Куна, Х. (1965). Редакције старославенског као литерарни језик Срба и Хрвата. *Слово*, часопис Старославенског института, бр. 15–16, Загреб.
- Куна, Х. (1971). Језик босанске књижевности XVII и XVIII вијека у свјетлости књижевно-језичког манира. *Зборник за филологију и лингвистику*, XIV/1, Нови Сад, 33–34.
- Кунa, Н. (1973). *Bosanski rukopisni kodeksi u svijetlu južnoslovenskih redakcija staroslavenuskog. Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica.
- Куна, Х. (1982). Средњовјековна босанско-херцеговачка књижевност. *Писана ријеч у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 49–58.
- Куна, Х. (1985). *Хвалов зборник – споменик средњовјековне босанске државе*. Сарајево: РО Институт за језик и књижевност, годишњак XIV.
- Куна, Х. (1986). Ћирилометодијанска традиција и Хвалов зборник. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXIX/2.
- Милановић, А. (2004). *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Недељковић, О. (1967). Знаци ударени в средневеков х сербских рукопис х (XII–XIV). *Источници и историографи славнског средневеков*, Москва, 100–134.
- Новаковић, С. (1877). Акценти штампаних српско-словенских књига црногорских и млетачких. *Гласник Српског ученог друштва*, XLIV, Београд, 1–152.
- Пешикан, М. (1977). Монографија о акценту једног српскословенског споменика. *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*, XX/2, Нови Сад, 209–217.
- Самарџић, Б. (2012). Ортографске одлике књига Горажданске штампарије (обилежаване спојева: ја, је, ју, јо, ља, ња, ље, ње, љу). *Филолог*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 159–169.

- Стојановић, Ј. (2002). *Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља (13/14. вијек)*. Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Стојановић, Ј. (2006). Писар Гаврило Тројичанин и правописно-језичке особености Врхобрезничког летописа. *Зборник радова са научног скупа „Шћепан Поље и његове светиње кроз вијекове“* (Плужине, 24–25. септембар 2006), Беране: Свевиће – манастир Заграђе 2010, 159–170.
- Стојановић, Ј. (2011). *Путевима српског језика и ћирилице*. Никшић: Издавачки центар Матице српске Друштва чланова у Црној Гори.
- Трухелка, Ћ. (1889). Босанчица, принос босанској палеографији. *Гласник Земаљског музеја*, Сарајево.
- Намм, Ј. (1960). Апокалипса босанских крстјана. *Slovo*, 9–10.
- Чигоја, Б. (1994). *Најстарији српски ћирилски натписи*. Београд: ЧИП штампа.

Biljana S. Samardžić

ORTHOGRAPHIC TENDENCIES OF MONUMENTAL DOCUMENTS FROM MEDIEVAL BOSNIA

Summary: The work on the monumental documents from medieval Bosnia shows the overlapping of orthographic tendencies (Bosnian – Hum, Raska and Resava) as well as inadequacy of some terms. Comparing Serbian – Slavic and national medieval monuments from BiH, covering a wide range, we observed that Serbian linguistic area among them was unique, i.e. implementation of orthographic forms, whether it is a Bosnian-Hum, Raska or Resava orthography, despite various formal, historical and other obstacles and limits has left his mark among scribes and printers, later on.

Key words: Orthography, ‘Bosnia-Hum’ spelling, ‘Raška’ and ‘Resava’ spelling